

Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. — В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1981, с. 53.

¹⁵ Мурзин В. Ю. Скифы на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, № 27, с. 23—24.

¹⁶ Там же, с. 35.

¹⁷ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972, с. 60.

¹⁸ Геродот. Указ. соч., с. 192, 216—217.

¹⁹ Там же, с. 187—188.

²⁰ Железов С. А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953, с. 329—339.

²¹ Струве В. В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. — Л., 1968, с. 98.

²² Копейкина Л. В. Родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. — ВДИ, 1972, № 1, с. 147—159.

²³ Браун Ф. К. Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. — ИАК, Спб., 1906, вып. 19, с. 84—85; Leskov A. Die skythischen Kurgane. — Antike Welt. Sondernummer, 1974, abb. 74; Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья. — СА, 1974, № 2, с. 202; Коренько В. А., Лукьяшко С. И. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. — СА, 1982, № 3, рис. 2,2; 6,2.

²⁴ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии, с. 108.

²⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979, с. 135.

²⁶ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971, с. 128.

²⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975, с. 108.

²⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 39—54.

²⁹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин, с. 15, 25.

³⁰ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981, с. 71.

³¹ Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников Северо-Западной Скифии (западноподольская группа памятников). — В кн.: Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978, с. 118—119, 123—125.

³² Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967, с. 96—99.

³³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д1-27, с. 37, 56.

³⁴ Там же, с. 22, 41.

³⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия, с. 138.

³⁶ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979, с. 106—113; Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, 1956, № 50, с. 238; Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья, с. 119; Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 81.

³⁷ Константин Багрянородный. Об управлении государством. — ИГАИМК, 1935, вып. 91, с. 6.

³⁸ Толочко П. П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 58.

³⁹ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — МИА, 1950, № 17, с. 26.

⁴⁰ Толочко П. П. Указ. соч., с. 176.

⁴¹ Артамонов М. И. Скифское царство. — СА, 1972, № 3, с. 59.

⁴² Геродот. История, с. 187—188.

⁴³ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй пол. VII — первой пол. I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1974, с. 16.

⁴⁴ Там же.

Г. Т. КОВПАНИНКО, В. М. ФОМЕНКО

Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу

Археологічні джерела для вивчення історії племен Степового Побужжя в III—на початку II тис. до н. е. були до останнього часу обмеженими через погану дослідженість території. Публікації матеріалу часто неповні або мають характер коротких повідомлень. Між тим важливість цього регіону як місця стику і взаємодії культур доби міді —

ранньої бронзи неодноразово підкреслювалась дослідниками. Нижню течію Південного Бугу В. Г. Збенович називає демаркаційною лінією, що розділяла два великих етнічних масиви — пізньотрипільські і ямні племена¹, а М. Я. Мерперт вважає її східним кордоном південно-західного варіанта ямної культури².

Протягом останнього десятиріччя кількість досліджених пам'яток значно зросла. Внаслідок робіт Південнобузької (керівник — Г. Т. Ковпаненко) та Інгульської (начальник — О. Г. Шапошникова) новобудівних експедицій Інституту археології АН УРСР у Степовому Побужжі стало відомо понад 600 підкурганних поховань. Частина пам'яток уже залучена до наукового обігу³. Новий матеріал дозволив виділити в загальній масі поховань із «скорченими і пофарбованими кістяками», які раніше традиційно відносили до ямної культури, кілька культурно-хронологічних груп: поховання нижньомихайлівського типу і кемі-обинські⁴, а також могила з керамікою, характерною для ранньої бронзи Подунав'я⁵. Простежена своєрідність ямних поховань Побужжя, що складають разом з інгульськими одну групу.

Стаття являє собою спробу періодизації і датування енеолітичних, ямних і кемі-обинських поховальних пам'яток, досліджених Південнобузькою експедицією на правобережжі Бугу в околицях сіл Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчине і Покровка Миколаївської області.

Найдавнішими в цьому районі були енеолітичні поховання. З них сім виявлено в чотирьох курганах ковалівських могильників: гр. IV, к. 1, п. 16; гр. VII, к. 1, п. 2; гр. VII, к. 5, п. 1; гр. VII, к. 4, п. 29—32* (рис. 1, 1—4) і одне — в напівзруйнованому кургані, дослідженому Миколаївським краєзнавчим музеєм у 1968 р.⁶ Підставою для виділення цих поховань у найдавнішу групу є передусім їх стратиграфічна позиція (в курганах № 4 Ковалівки VII і № 1 Ковалівки IV вони передували ранньоямним), а також особливості поховальних споруд, обряду та інвентаря.

В чотирьох курганах енеолітичні поховання були основними. А в кургані № 4 Ковалівки VII, крім основного (№ 32), зафіксовано три впускних таких поховання (№ 29—31). З ними пов'язана досипка первинного насипу.

Найдавнішим слід визнати основне поховання № 32 кургану № 4 Ковалівки VII. Воно містилось в овальній материковій могилі, перекритій обгорілими дерев'яними плахами. Небіжчик лежав на спині з підігнутими ногами, коліньми вліво, головою на північний схід. Поряд лежала грудка червоної фарби, плоска срібна сережка (рис. 1, 5) і крем'яна пластинка-вкладиш з крутою ретушшю і підтесаними кінцями (рис. 1, 6).

Прямі аналоги сережці нам невідомі. Разом з тим давній вік поховання стверджує крем'яний вкладиш, дуже близький типологічно до вкладишів, наприклад, раннього енеолітичного шару поселення Роздольне на р. Кальміус. За керамікою цей шар О. Г. Шапошникова зіставляє з нижнім шаром Ливенцівки II і ранньою групою пам'яток типу Середній Стіг II (Квіт'яна Балка)⁷.

Дещо пізнішими є впускні поховання цього ж кургану. Поховання № 31 зруйноване, збереглися лише залишки густо пофарбованого вохрою скелета. Два інших (№ 29—30) здійснено в ямах, перекритих уламками кам'яних плит і оточених невеликими кромлехами діаметром 3—4 м з поставлених вертикально або покладених горизонтально каменів (кілька збереглися частково). В обох випадках орієнтація кістяків північно-східна. Разом з тим форма могил та поза померлих різна. Так, у похованні № 29 яма прямокутна, а незабарвлені скелети (четверо) скорчені на лівому боці. В свою чергу, поховання № 30 залягало в овальній могилі, а густо пофарбований скелет лежав випростаний на спині. Важливо, що обом похованням за обрядом відповідають

* Гр. — група, к. — курган, п. — поховання.

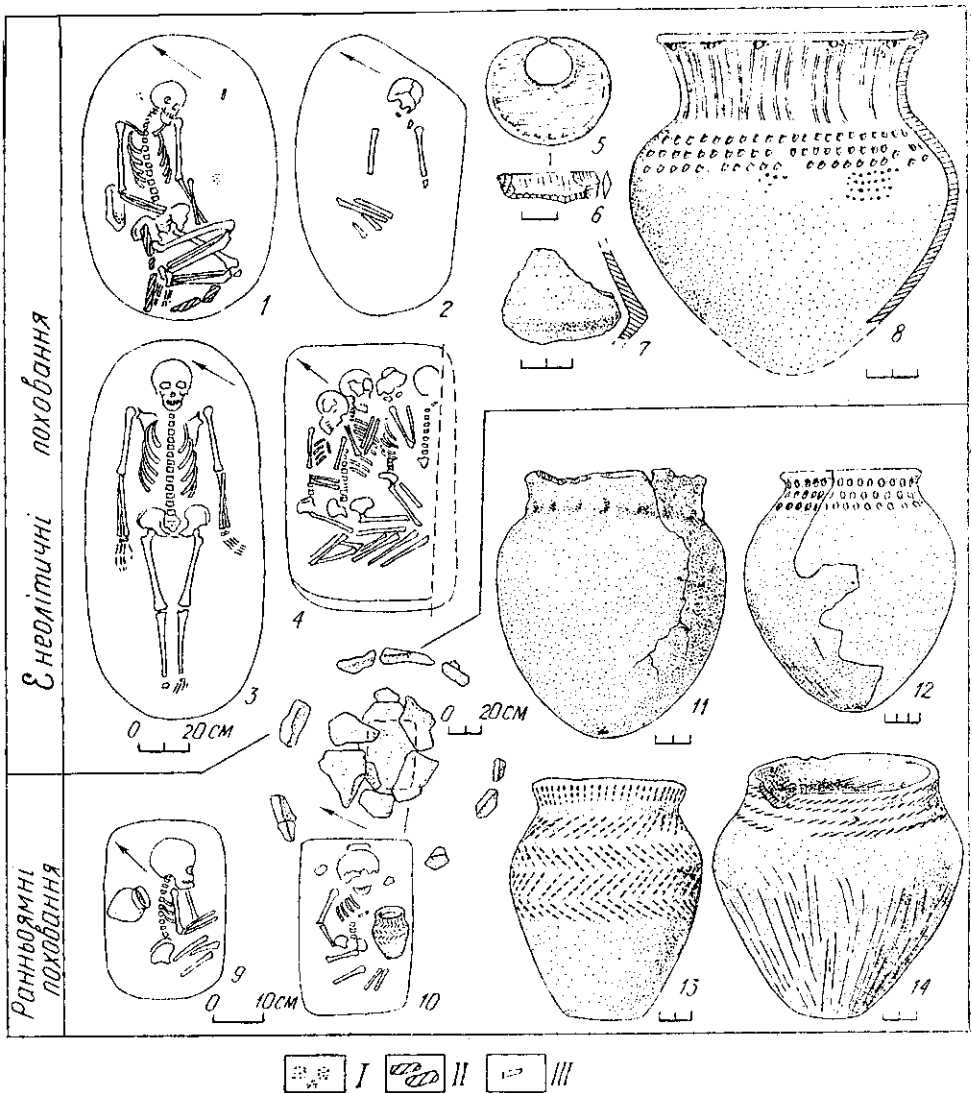

Рис. 1. Ковалівка. Матеріали енеолітичних і ранньобронзових поховань:

1, 5, 6 — гр. VII, к. 4, п. 32; 2, 7, 8 — гр. VII, к. 1, п. 2; 3 — гр. VII, к. 4, п. 30; 4 — гр. VII, к. 4, п. 29; 9, 11 — гр. VII, к. 4, п. 14; 10, 13 — гр. IV, к. 1, п. 13; 12 — гр. I, к. 2 (насил); 14 — гр. VI, к. 4, п. 7. I — вохра, II — дерево, III — кремій.

основні поховання решти чотирьох курганів. Це дає підставу об'єднати ті й інші в один стратиграфічний горизонт. Для основних характерні овальні могили, перекриті кам'яними плитами. В трьох випадках вони також оточені кромлехами діаметром від 3 до 6 м (Ковалівка VII, к. 1, п. 2; к. 5, п. 1; Ковалівка — 1968 р.). Скелети лежали випростані на спині (Ковалівка IV, к. 1, п. 16), скорчені на спині (Ковалівка VII, к. 1, п. 2) і на лівому боці (Ковалівка VII, к. 5, п. 1; Ковалівка — 1968 р.). В орієнтації панує північно-східний напрям. В двох похованнях була присутня червона фарба — у вигляді підсіпки на кістках скелета і дні могили (Ковалівка IV, к. 1, п. 16; Ковалівка — 1968 р.).

В кургані № 1 групи Ковалівка VII з основним похованням № 2 були пов'язані чотири ями. В одній із них знайдено уламок гостро-реберного трипільського кубка з рожевої глини із слідами червонуватого фарбового ангобування (етап В II—С I, за періодизацією Т. С. Пасек)* (рис. 1, 7), в другій — фрагмент невеликого, мабуть,

* Визначення В. М. Даниленка.

круглодонного горщика з домішкою товченої черепашки в тісті (рис. 1, 8). У вигляді останнього поєднуються риси, характерні для трипільського кухонного посуду і кераміки з нижнього шару Михайлівки — вертикальні смуги від гребінцевого загладжування на шийці, сплюснений край вінець з потовщенням, наскрізні дірочки, перлини тощо⁸. Разом з тим цей горщик близький до кераміки з енеолітичних поховань Північно-Західного Причорномор'я за характером керамічної маси і обробкою поверхні до посудини з Кам'янки, а за формою — до горщика з Утконосівки (останній, правда, більший за розміром)⁹.

Енеолітичні поховання, аналогічні згаданим, відомі в Північному Причорномор'ї. В частині з них знаходився важливий для датування інвентар. Це кургани біля с. Серезліївка з стилізованою жіночою статуєткою і розписною ребристою посудиною етапу В II—С I Трипілья в Середньому Побужжі¹⁰, кромлехи Осокорівки і Золотої Балки (з керамікою типу Михайлівки 1) в Нижньому Подніпров'ї¹¹, деякі найдавніші поховання Поїнгулля (Привільне, к. 2, п. 28; Соколовка, к. 1, п. 6а) з керамікою типу Михайлівки 1 і раннього етапу майкопської культури¹² та ін.

Зараз нижній шар Михайлівки багатьма дослідниками синхронізується з другим періодом Середнього Стогу II і Трипільям етапу В II—С I і датується першою половиною III тис. до н. е.^{13*} Правомірність такої синхронізації і датування підтверджується сумісним заляганням кераміки всіх трьох культурних типів в енеолітичному шарі Новорозанівського поселення¹⁴, яке за S_{14} датоване 2954 ± 300 р. до н. е.¹⁵ Таким чином, поховання, досліджені Південнобузькою експедицією, слід відносити до першої половини III тис. до н. е. Щодо питання про їх культурну належність, то відповідь тут, мабуть, не може бути однозначною. Про це, крім загальних ознак, свідчить різноманітність у позак похованих і формі могил, наявність або відсутність вохри, особливості інвентаря. Деякі (випростані) поховання, очевидно, відповідають нижньомихайлівському типу пам'яток (Ковалівка IV, к. 1, п. 16; Ковалівка VII, к. 4, п. 30), в інших вірогідніше вбачати відображення процесу взаємодії кількох культурних компонентів — давньоямного, нижньомихайлівського і трипільського (Ковалівка VII, к. 1, п. 2 та ін.). Неоднорідність в етнічному складі енеолітичного населення Степового Правобережжя вже не раз підкреслювалась дослідниками¹⁶.

Іншу хронологічну групу складають шість поховань раннього періоду ямної культури. В двох курганах такі поховання були основними (Ковалівка I, к. 2, п. 9; Ковалівка VI, к. 4, п. 6). Насипи, що їх перекривають, невеликі за розміром. Так, в кургані № 2 Ковалівки I висота насипу 1,1 м, діаметр 12—13 м. Решта, чотири поховання, — впускні. Два з них впущено в ранньоямний курган (Ковалівка VI, к. 4, п. 7; к. 4, п. 8), а два здійснені в більш давніх енеолітичних курганах (Ковалівка IV, к. 1, п. 13; Ковалівка VII, к. 4, п. 14).

Для основних і впускних поховань характерні прямокутні з заокругленими кутами могили, перекриті кам'яними плитами. На поверхні обробленої плити з перекриття поховання № 13 кургану I Ковалівки IV зафіксовано сліди вохри. В чотирьох випадках ями були оточені кам'яними кромлехами діаметром 5—9 м. Померлі покладені скорчено на лівому боці і на спині з зігнутими в колінах ногами. Орієнтація скелетів північно-східна, фарба на кістках відсутня (рис. 1, 9—10).

Не викликає сумніву генетичний зв'язок цих поховань з попередніми енеолітичними. Він виявляється в наявності таких ознак, як широке застосування каменю в поховальних спорудах (перекриття могил, невеликі кромлехи), скорчений на спині і на лівому боці стан небіжчиків, північно-східна орієнтація скелетів та ін. Вірогідно, що ця група

* Автори тут і далі користуються старими хронологічними схемами.

відокремлена від попередньої невеликим відрізком часу. Поряд з цим тут уже відсутні випростані на спині скелети в овальних ямах, а головне — інвентар представлено яйцеподібними горщиками, що характерні для ямної культури (рис. 1, 11—14).

Три горщики трапились у дитячих могилах (Ковалівка IV, к. 1, п. 13; Ковалівка VI, к. 4, п. 7; Ковалівка VII, к. 4, п. 14), уламки четвертої посудини виявлено в кургані № 2 Ковалівки I на рівні давнього горизонту, неподалік від зруйнованого основного поховання № 9. Усі горщики подібні до кераміки середнього шару Михайлівки і важливі для датування поховань. Оскільки середній шар Михайлівського поселення датується часом не пізніше 2400—2200 рр. до н. е.¹⁷, згадані поховання виявляються синхронними пам'ятками усатівського типу (2400—2000 рр. до н. е., за В. Г. Збеновичем)¹⁸.

Більшість дослідників вважає, що ямні племена часу Михайлівки II не були численними в Степовому Правобережжі і проникали сюди невеликими групами. І дійсно, значні масштаби археологічних розкопок на захід від Дніпра, крім описаних поховань, дали ще окремі пункти з поодинокими знахідками кераміки, відповідної до посуду середнього шару Михайлівського поселення: курган № 1 поблизу с. Привільне в Поінгуллі¹⁹ і околиця с. Іванівка на Південному Бузі²⁰. Більшість досліджених пам'яток ямної культури належить до пізнього періоду її розвитку.

Південнобузькою експедицією досліджено 154 поховання цього періоду, які виявлено в 32 курганах. Висота курганів коливалась від 1 до 6,5 м. Багато з них були розорані і підвищувались над рівнем сучасної поверхні лише на 0,25—0,7 м. Насипи 14 курганів мали складну стратиграфію нашарувань. Більшість споруджена в два-три прийоми, в деяких простежено п'ять-шість насипів і підсіпок (Ковалівка VIII, к. 1; Корчине, к. 1; Покровка, к. 1). У деяких випадках у зв'язку з впускними пізньоямними похованнями досипані більш давні енеолітичні кургани (Ковалівка IV, к. 1; Ковалівка VII, к. 4). Розміри первинних ямних курганів неоднакові, висота їх від 0,3 до 3—3,2 м. Переважають, однак, насипи висотою до 1 м. Подальші підсики лише зрідка мають локальний характер, а найчастіше це насипи, що збільшують діаметр і висоту споруди. Товщина їх звичайно 0,8—0,9 м. Таким чином, простежується певна залежність висоти кургану від кількості насипів і підсіпок, що його складають.

В усіх випадках первинний насип перекривав одне основне поховання. Впускні могили розміщували переважно на периферії, інколи — в центральній частині кургану. Поздовжньою віссю ями здебільшого орієнтовані за окружністю, але іноді бувають звернені поперечною стінкою до центру. Нерідко простежується немов би кругове планування поховань, які створюють незамкнені кола, дуги (Ковалівка I, к. 4; Ковалівка III, к. 2 та ін.).

Основні поховання спущені з рівня давньої денної поверхні, для впускних характерні ями з уступами. Останні складаються з вхідної ями і камери для померлого. В одному випадку в могилі такого типу здійснено основне поховання (Ковалівка VII, к. 3, п. 18).

Могили основних і впускних ямних поховань майже подібні: переважно прямокутні, рідше — витягнутої трапецієподібної форми і рідко — овальні. Розміри завжди залежать від віку небіжчика. Але пропорції ям, призначених для дітей і для дорослих, однакові і так само сильно коливаються. Показники пропорцій (співвідношення ширини і довжини камери) дорівнюють 0,4—0,8 м, тобто могили бувають вузькі прямокутні і широкі, майже квадратні. Більшість показників, однак, вкладається в межі 0,5—0,65 м, що й буде типовою пропорцією поховальних камер. Такі ж пропорції характерні і для Поінгуллі.

На стінках південнобузьких могил часто простежуються вертикальні паралельні жолобки шириною 1,5—3 см — сліди знарядь, якими

їх вирівнювали. Іноді такими жолобками підкреслювались кути (Ковалівка IV, к. 1, п. 10; к. 3, п. 1). В деяких випадках стінки обмазані рідкою глиною (Ковалівка VIII, к. 1, п. 16, 24) або побілені (Ковалівка VIII, к. 1, п. 17). В шістьох похованнях на стінках і по краях могил збереглись відбитки драпірування — циновок та грубих тканин, що закріплювались невеликими дерев'яними кілочками.

Дно ям, звичайно, горизонтальне. В одній зафіксовано неглибокий рівчачок по периметру дна і заглиблення від стовпчиків по кутах (Ковалівка III, к. 1, п. 6). Траплялись також рештки циновок, підстилок з очерету, трави і кори.

Для перекриття могил використовувався головним чином камінь, рідше — дерев'яні плахи. У впускних похованнях перекриття спиралось краями на уступи. Кількість плит у закладах різна, не завжди залежить від розмірів могили. Відомі дитячі поховання, перекриті кількома плитами (Ковалівка VIII, к. 1, п. 17 та ін.), і навпаки, дорослі, перекриті однією масивною брилою (наприклад, Ковалівка IV, к. 1, п. 12). Здебільшого зустрічались заклади з трьох плит. Проміжки між плитами затулялись невеликими уламками каменю або замазувались зеленуватою глиною (глеєм).

При 20 похованнях (близько 13% від 154) виявлено антропоморфні стели і кілька стелоподібних оброблених плит. Найчастіше в перекритті залягала одна стела, але в деяких знайдено по дві (Ковалівка II, к. 8, п. 3; Ковалівка VIII, к. 1, п. 6) і навіть по три (Ковалівка II, к. 6, п. 7; Ковалівка III, к. 2, п. 4). Одне (дитяче) поховання було перекрите орнаментованою плитою — стінкою кемі-обинського кам'яного ящика (Ковалівка VII, к. 4, п. 3), і одне — стелою і плитою з різьбленим візерунком (Покровка, к. 1, п. 6). На зведеному загальному плані всі ці поховання займають північно-східний і північно-західний сектори кургану.

В основних і впускних могилах траплялось, як правило, по одному скелету. Тільки в п'яти виявлено по два, і одне поховання виявилось груповим (Новоюр'ївка, к. 1, п. 7). Нечисленними були знахідки розчленованих скелетів, поховання черепів і кенотафи.

Більшість похованих — дорослі люди. Дитячі поховання становлять близько 20% загальної кількості «ямників» і різняться лише меншими розмірами поховальної споруди. В цілому ті й інші побудовані за однаковим обрядом, що дає змогу аналізувати їх в загальній масі. Скелети лежали в трьох основних положеннях: скорчено на спині, скорчено на правому боці, скорчено на лівому боці. В першій позі руки померлого простягнуті вздовж кістяка, коліна підігнутих ніг, спочатку звернені догори, упали вбік. Зрідка простежувались відхилення від шаблону: одна з рук покладена на таз (7 випадків), обидві руки на тазі або попереку живота (2 випадки), руки розведені в ліктях, а ноги в колінах розпались ромбом (2 випадки). У другому положенні права рука випростана вздовж тулуба, ліва покладена кистю на таз чи попереку живота. У двох скелетів обидві кисті рук знаходились поблизу колін і у одного права кисть піднесена до лица. У третьому положенні ліва рука скелета простягнута, права покладена на таз чи попереку живота.

Невід'ємною рисою поховального обряду ямних племен досліджуваного району є вживання вохри. Інтенсивність забарвлення небіжчиків різна, найчастіше фарбувались не всі кістки. Помітно переважають скелети з пофарбованим черепом, гомілками і ступнями ніг. Дно могил також посипали червоною фарбою, іноді густо. Але здебільшого пофарбовано лише окремі його ділянки — в районі черепа, ніг тощо. В 17 похованих (11%) вохру знайдено у вигляді невеликих спресованих грудок, що лежали, як правило, поблизу черепа, і тільки в поодиноких випадках — біля тазу чи обох рук похованого. Деякі дослідники вважають, що такі грудки клали замість інвентаря, в зв'язку з чим покладення останнього в могилу необов'язкове. В тих райо-

нах (наприклад, Східна Угорщина), де вохра була дефіцитом, замість неї іноді клали грудки звичайного підфарбованого ґрунту²¹.

Близько 26% ямних поховань супроводжувались інвентарем. Серед дитячих поховань інвентарних значно більше, ніж серед дорослих. Єдиною масовою категорією знахідок є кераміка. Вона виявлена в 20 могилах, переважно дитячих. Майже в усіх випадках у могили ставили по одній посудині. Виняток становить поховання № 11 кургану № 3 Ковалівки VII, де знайдено цілий горщик і уламок. Посуд клали в районі черепа, рідше — біля ніг і перед грудьми небіжчика. Більшість посуду носить сліди неодноразового використання в побуті: вищербини на придонній частині, пошкоджені вінця з зайложеними зламами, кіптява на поверхні тощо. Зрідка дрібні горщики, очевидно, виготовлені спеціально для поховання, наповнювались вохрою (Ковалівка II, к. 1, п. 10). В одному випадку фарба містилась на великому фрагменті посудини (Ковалівка VII, к. 3, п. 11).

Нечисленні вироби з каменю характерні для поховань дорослих. Це здебільшого крем'яні відщепи без вторинної обробки, зрідка з частковою крайовою ретушшю або слідами спрацьованості у вигляді заполірування і дрібних вищербин (Ковалівка VI, к. 2, п. 7). Є також терка з крем'яної гальки, посипана вохрою (Ковалівка I, к. 1, п. 10). Кремінь лежав переважно біля темені, ліктя лівої руки, хоча зустрічався і біля таза і колін.

В чотирьох могилах трапились ікла тварин, в тому числі уламки виробів з іклів кабана (Ковалівка I, к. 4, п. 4). Перелік інвентаря завершує кістяна пронизка з гвинтовою нарізкою (Ковалівка IV, к. 1, п. 18), дві черепашки (Ковалівка VII, к. 4, п. 3; Покровка, к. 3, п. 4), астрагал вівці-кози (Ковалівка VII, к. 3, п. 4) і єдиний металевий предмет — трубочка, згорнута з листової міді, довжиною 9,5 см з дерев'яним стрижнем всередині (Ковалівка VII, к. 4, п. 20). Лише в двох випадках різні категорії речей трапились в одному комплексі — посудина і відщеп кременю (Ковалівка VII, к. 4, п. 4), відщеп і зуби тварин (Ковалівка, II, к. 6, п. 8).

В цілому інвентар бідніший і одноманітніший, ніж з однотипових пам'яток суміжних районів — Поінгулля і навіть лівобережжя Південного Бугу. Повна відсутність таких металевих виробів, як листо-подібні ножі, шила, бляхи з пуансонним орнаментом, а також низок кістяних прикрас з молоточкоподібними шпильками, становить одну з локальних особливостей речового комплексу.

Оскільки більшість ямних поховань, досліджених Південнобузькою експедицією, безінвентарна, основним джерелом для з'ясування їх відносно хронології служать стратифіковані кургани. Хронологічній класифікації передують розподіл усіх поховань на обрядові групи (типи). При виділенні груп у Нижньому Поволжі М. Я. Мерперт використав сукупність таких ознак: поза скелета, його орієнтація, наявність і розподіл вохри²². В Побужжі численність курганів із круговим плануванням поховань, яке зумовлює різноманітну орієнтацію померлих, приносить другу ознаку віднести до числа другорядних і, навпаки, таку стійку ознаку, як матеріал перекриття (дерево чи камінь), поставити до складу основних. Вважається, що застосування того чи іншого матеріалу при влаштуванні могил залежить від географічних умов і не може розглядатися як локальна чи етнічна ознака для окремих племенних груп ямної культури²³. Це дійсно так, але слід враховувати й інший фактор — можливість міграцій племен з одного географічного району в інший. На новому місці пристосування до іншого матеріалу відбувалося не одразу через консервативність поховального обряду. Факт використання дерева чи каменю в поховальних спорудах набуває хронологічного значення. Це підтверджує стратиграфія курганів басейну Інгула і в цілому Степового Побужжя. Простежено, що на цій території в межах пізнього періоду ямної культури дерев'яні перекриття могил з'явилися пізніше кам'яних²⁴. Таким чином, для правобережжя

Південного Бугу обрядові групи виділяються за ознаками, що вже виправдали себе на практиці.

Для класифікації відібрано 122 поховання з повним комплексом вихідних ознак: перекриття могили і положення скелета. Вони розподіляються на шість обрядових груп (типів). Наводимо їх у послідовності, прийнятої для Поїнгулля: типи I, II, III — перекриття кам'яне, скелети скорчені відповідно на спині, на правому боці, на лівому боці; типи IV, V, VI — перекриття дерев'яне, скелети скорчені відповідно на спині, на правому боці, на лівому боці. Найбільш репрезентативними є типи I (50,8%) і II (24,5%), значно менше поховань типів III і IV (відповідно 11,3 і 9,8%), вкрай нечисленні типи V і VI — три і одне поховання.

Тип I зустрінуто в 26 курганах. У кожному з них він представлений 1—5 похованнями, зрідка 7—8 (Ковалівка VIII, к. 4; Новоюр'ївка, к. 1). В дев'яти курганах поховання цього типу були основними. Поховань типу II в одному кургані, як правило, не більше двох, лише в деяких траплялось по три. В 10 випадках вони зафіксовані як основні. Тип IV виявлено в 10 курганах, у всіх було по одному такому похованню, за винятком корчинського кургану № 1, де знайдено два поховання. Основними похованнями типу IV бувають дуже рідко (Ковалівка VIII, к. 7, п. 2). Поховання типів III, V і VI були впускними. Первісні насипи або підсипки над ними не зафіксовані. Тип III виявлено в 12 курганах, у кожному він представлений одним, рідше — двома похованнями. Поховання типів V і VI, як відзначалось, поодинокі і зустрінуті лише в трьох курганах.

Для з'ясування хронологічного співвідношення типів застосовано метод порівняльної стратиграфії. Ним з успіхом користувались, наприклад, М. Я. Мерперт при аналізі матеріалів давньоямної культурно-історичної області, О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарьов та І. М. Шарфутдінова — при обробці матеріалів поховань Поїнгулля. При виділенні стратиграфічних горизонтів ми врахували такі додаткові ознаки, як відхилення від стандарту в позі похованих, наявність і розподіл вохри, використання цементуючої маси в поховальних спорудах, а також особливості інвентаря. Зупинимось на порівнянні стратиграфічних даних.

Нагадаємо, що в десяти курганах поховання типу II були основними. За ними в п'яти випадках ішли поховання типу I і в п'яти — типу II. Захоронення типу I як основні зафіксовані в дев'яти курганах. В п'яти курганах за ними розташувались поховання того ж типу, в трьох — II і в одному — типу IV. Таким чином, перемінна стратиграфія типів I і II свідчить про співіснування обох обрядових груп. У деяких випадках синхронність прямо підтверджується перекриванням поховань типів I і II одним насипом (Ковалівка VII, к. 4 та ін.).

Разом з тим стратиграфічні спостереження переконують, що типи I та II існують досить довго і поділяються на дві підгрупи кожний. Особливості пізніх підгруп — відхилення від стандарту в позах похованих (змінюється положення рук), а також звичай використання глиниглюю для герметизації перекриття могил. Такі поховання, як правило, впускні і синхронізуються з типом IV (Покровка, к. 1 та ін.).

Щодо типів III, V та VI визначення їх місця в хронологічній схемі утруднюється, оскільки над ними не зафіксовано первинних насипів або підсипки. Однак поховання типу III в жодному кургані не передували типам I і II, тип IV в усіх випадках також виявився стратиграфічно ранішим. Таким чином, тип III слід вважати більш пізнім, ніж поховання типів I, II та IV. Недостатня кількість поховань, а також стратиграфічних даних обрядових груп V та VI не дозволяє зробити остаточного висновку лише на матеріалах Південнобугської експедиції. В загальній же схемі періодизації ямних поховань Степового Побужжя тип V синхронізується з IV, а VI — із III²⁵.

На підставі викладеного всі поховання розподіляються на три

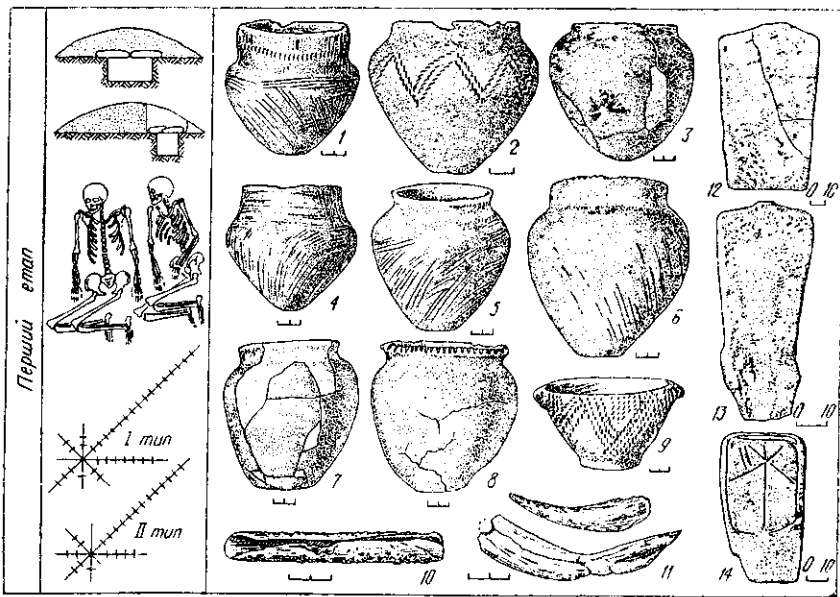

Рис. 2. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (перший етап):

1 — Ковалівка II, к. 6, п. 11; 2 — Ковалівка II, к. 1, п. 10; 3, 12 — Ковалівка I, к. 6, п. 2; 4, 13 — Ковалівка I, к. 1, п. 11; 5 — Корчине, к. 1, п. 13; 6 — Ковалівка II, к. 9, п. 7; 7 — Ковалівка I, к. 4, п. 14; 8 — Ковалівка I, к. 2, п. 2; 9 — Корчине, к. 1, п. 10; 10 — Ковалівка VII, к. 4, п. 20; 11 — Ковалівка I, к. 4, п. 4; 14 — Ковалівка VII, к. 4, п. 3.
I — камінь, II — діаграми орієнтації, кількість поховань.

стратиграфічні горизонти, тобто на три хронологічно послідовні групи, що відповідають певним етапам у розвитку ямної культури (в межах її пізнього періоду) на правобережжі Південного Бугу.

До першого, найбільш давнього етапу належить 33 поховання типу I (з них 8 основних), 24 поховання типу II (в тому числі 10 основних), а також три могили з нез'ясованим положенням кістяка. Останні включено на підставі їх стратиграфічної позиції і речового матеріалу. Перелічені поховання фіксують масовий приплив зі сходу ямних племен. Уже на початку етапу зникає більшість традицій попереднього періоду (кромлехи, скорчена на лівому боці поза похованнях та ін.). Протягом першого етапу споруджено більшість ямних курганів і досипані більш давні енеолітичні. Для впускних поховань характерні ями з уступами. В перекриттях могил широко застосовується місцевий камінь — вапняк. Інколи до складу перекриття включали антропоморфну стелу, зрідка — дві (Ковалівка II, к. 8, п. 3) чи навіть три (Ковалівка II, к. 6, п. 7). Одна дитяча могила закладена стінкою від кемі-обинського кам'яного ящика (Ковалівка VII, к. 4, п. 3). Плити укладали на настил із дерев'яних плах, жердин, очеретяних циновок чи грубих тканин. Циновками і тканинами іноді драпірувались і стінки могил (Ковалівка I, к. 4, п. 4, 5, 12).

В поховальному обряді широко використовується червона фарба. Слід відзначити, що найчастіше пофарбовано не весь кістяк, а головним чином його череп і гомілки. На дні вохра теж частіше концентрується в районі черепа і ніг. Клали в могили і грудки фарби, однак таких поховань мало (12 з 60).

Орієнтація покійників на першому етапі досить стала. Характерні північно-східний і східний напрями (рис. 2).

Інвентар трапився лише в 15 похованнях (25%): глиняний посуд і грубі крем'яні відщепи, поодинокі металеві вироби (мідна трубочка) і уламки підвісок з іклів дикого кабана.

Кераміка представлена майже виключно невеликими яйцеподібни-

ми горщиками із сплосченим донцем, зрідка бідно прикрашеними нігтьовими вдавленнями, відбитками шнура або насічками (рис. 2, 1—8). Більшість її має аналогії з матеріалами пам'яток пізнього періоду ямної культури сусідніх районів Побужжя і Поінгулля, а також Нижнього Подніпров'я. Деякі горщики (рис. 2, 3) близькі до посуду типу «Б» з верхнього шару Михайлівки²⁶. Інше коло аналогій має конічна чаша на слабо виділеному кільцевому піддоні з шнуровим орнаментом і невеликими вушками по боках (рис. 2, 9). Подібна кераміка нетипова для східних районів Степу. В більш розвинутій формі вона характерна для буджаської групи пам'яток Північно-Західного Причорномор'я (Нерушай, Баштановка)²⁷.

Мідна трубка (рис. 2, 10) та вироби з кабанячих іклів (рис. 2, 11) не знаходять аналогій у синхронних матеріалах інших районів Побужжя і у Поінгуллі. Ікла кабана і речі з них добре відомі в більш давніх пам'ятках типу Маріупольського могильника, а в похованнях пізнього періоду ямної культури вони трапляються зрідка.

На підставі хронологічного стику з попереднім періодом (стратиграфія к. 4 Ковалівки VII) і наявності кераміки, аналогічної посуду типу «Б» з верхнього шару Михайлівки, нижню дату першого етапу слід визначити початком останньої чверті III тис. до н. е. Чаша на кільцевому піддоні дає змогу синхронізувати цей етап з першою хронологічною групою буджаських пам'яток (2150—2000 до н. е., за І. Т. Черняковим)²⁸. Взагалі він ще передеу чітким виявам катакомбних впливів.

На другому етапі поховання типу I зустрічаються часто, як і на першому (29), проте зменшилась кількість поховань типу II (6) і з'явилися раніше невідомі поховання типів IV та V (відповідно 12 і 3). Дві останні обрядові групи свідчать про проникнення в Побужжя нової хвилі ямних племен.

Нові кургани на другому етапі споруджували рідко (Ковалівка III, к. 1; Ковалівка VII, к. 2—[?]), використовувались переважно старі могильники. Відзначено випадки обкладання стінок і верхнього краю могил циночками та тканинами, які закріплювались дерев'яними кілочками (Ковалівка VIII, к. 1, п. 16, 17; Ковалівка IV, к. 1, п. 9, 17). До складу перекриття поховань типів I та II іноді включали антропоморфні стели, хоч і рідше, ніж раніше (Ковалівка I, к. 1, п. 6; Ковалівка VII, к. 4, п. 1; Ковалівка VIII, к. 1, п. 9). Заклади 20 поховань замазані зеленкуватим глино-глеєм. Цей звичай, до цього невідомий, запозичений, мабуть, у племен кемі-обинської культури. На другому етапі в типі I поховань простежуються зміни в положенні рук небіжчика (в дев'яти випадках одна чи обидві руки лежали кистями на тазі або попереку живота). Вохра в поховальному обряді вживається менше, а грудки її знайдено лише в чотирьох могилах. В цей час з'являються відміни в орієнтації між типами поховань (рис. 3). В типі I зменшилась кількість скелетів з північно-східною орієнтацією і значно зросла з південно-східною. В типах II та V орієнтація нестійка, без переважання будь-якого напрямку. Серед типів згаданого етапу виділяється тип IV, де переважна більшість кістяків повернута головою на північний схід.

Речовий матеріал на другому етапі такий же бідний і одноманітний, як і на попередньому. Не збільшилась і кількість інвентарних могил, їх усього 14. Основними категоріями інвентаря лишаються кераміка (рис. 3, 1—7) і відщепи кременю. В одному похованні знайдено кістяну пронизку з гвинтовою нарізкою (рис. 3, 8), в двох інших — стінки річкової черепашки (Покровка, к. 3, п. 4) і астрагал вівці (Ковалівка VII, к. 3, п. 4). Частина посуду за формою і деякими прийомами орнаментативної істотно відрізняється від кераміки першого етапу. Тут відчувається помітний вплив катакомбної культури. Ці посудини більш приземкуваті і мають стійке плоске дно (рис. 3, 1—2). Вони пов'язані переважно з похованням типу IV. Один з горщиків

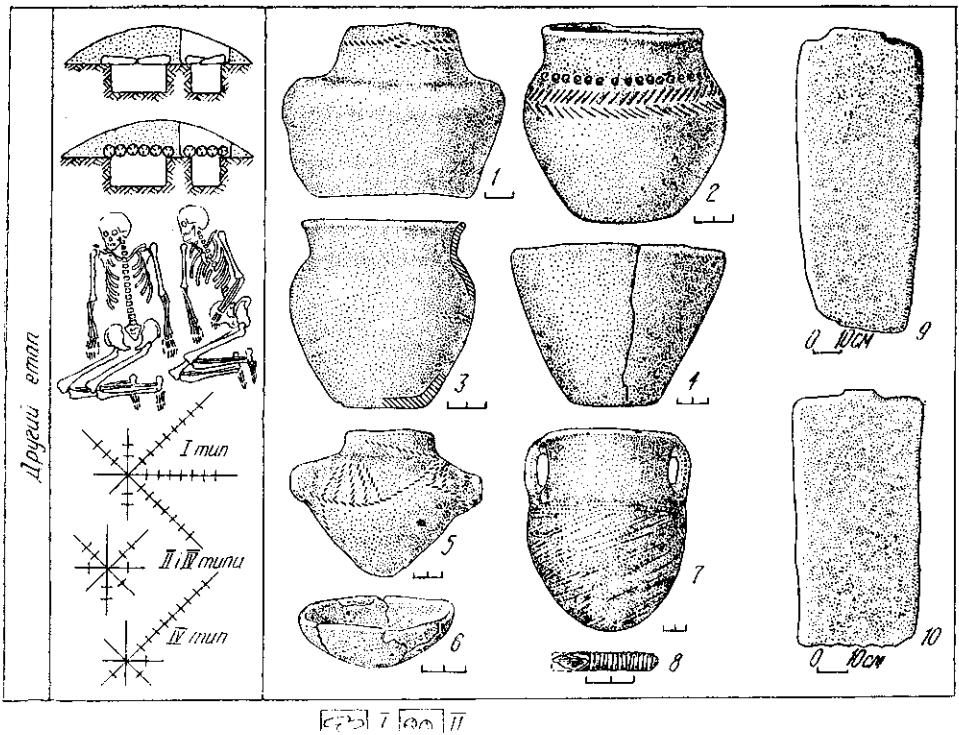

Рис. 3. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (другий етап): 1 — Ковалівка IV, к. 1, п. 9; 2 — Ковалівка VII, к. 4, п. 22; 3 — Корчине, к. 1, п. 1; 4 — Ковалівка VII, к. 4, п. 4; 5 — Ковалівка VII, к. 4, п. 2; 6 — Корчине, к. 1, п. 12; 7 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 24; 8 — Ковалівка IV, к. 1, п. 18; 9 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 9; 10 — Ковалівка VII, к. 4, п. 9.
I — камінь, II — дерево.

прикрашений, крім прокресленої «ялинки», відбитками спірального штампа (рис. 3, 2). Такий орнамент не характерний для ямної кераміки, але часто зустрічається, наприклад, на посуді катакомбних пам'яток донецької групи²⁹, що дає певні підстави для синхронізації другого етапу з пам'ятками донецької катакомбної культури. Датування останньої С. Н. Братченко обмежує 2000—1700 рр. до н. е.³⁰ Таким чином, в Побужжі ямна культура продовжує існувати і розвиватись на відміну від басейну Сіверського Дінця, де її змінила катакомбна.

Вище ми згадували пронизку з гвинтовою нарізкою. Слід зазначити, що такі прикраси в суміжних районах Побужжя і на Інгулі звичайно зустрічаються в комплексі з просвердленими зубами тварини і молоточкоподібними шпильками. Це важливо для уточнення датування другого етапу. Згадані комплекси в Північному Причорномор'ї з молоточкоподібними шпильками в Передкавказзі Б. О. Латинія відносять до новосвободненського часу³¹, а Н. А. Николаєва та В. О. Сафронів — до кінця III—початку II тис. до н. е.³² Схожу дату — кінець III тис. до н. е. — дає бронзовий кинджал з литим руків'ям (тип близький до сачхерських кинджалів Закавказзя) з поховання типу IV в Поінгуллі (Старогорожене, к. 1, п. 17)³³.

Таким чином, хронологія другого етапу, на нашу думку, може бути обмежена приблизно 2100—1900 рр. до н. е. Подібне датування цілком узгоджується з результатами радіовуглецевого аналізу, одержаними для поховань типів I, IV та V в Поінгуллі: 1880 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 21, тип I), 2030 р. (Христофорівка, к. 1, п. 11, тип IV) та 1975 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 22, тип V)³⁴.

До третього заключного етапу віднесли 14 поховань типу III і одне типу VI. Не виключене часткове співіснування цих обрядових

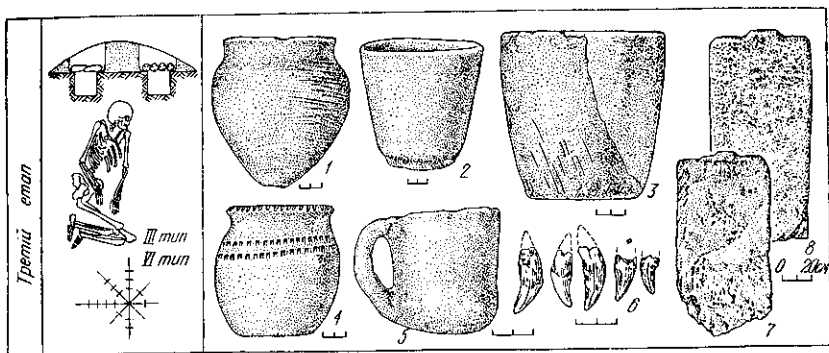

Рис. 4. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (третій етап):

1 — Ковалівка III, к. 1, п. 9; 2, 3 — Ковалівка VII, к. 3, п. 11; 4, 7 — Ковалівка II, к. 8, п. 4; 5 — Ковалівка I, к. 3, п. 2; 6 — Ковалівка II, к. 6, п. 8; 8 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 6.

груп з найпізнішими похованнями типів I, IV та V. На підставі стратиграфії та особливостей інвентаря до третього етапу також приєднані деякі могили із зруйнованими кістяками.

Всі поховання типів III і VI впущені в більш давні кургани. Поховальні споруди являють собою ями з уступами і частіше розташовані на периферії насипу. Камери досить грубо оброблені. В одному випадку на уступі під перекриттям збереглися рештки настилу з трави, і в двох — на дні камер зафіксовано сліди рослинної підстилки. В закладах трьох поховань типу III залягали антропоморфні стели. Переkritтя деяких могил в місцях стикування плит обмазані зеленкуватою глиною. Більшість похованих непофарбована. У решти вохра помітна, як правило, на черепі, руках і ступнях ніг. Поряд з цим інколи трапляються кістяки, пофарбовані густо, а в одній могилі знайдено грудку червоної фарби. В орієнтації скелетів на відміну від другого етапу переважають варіанти західного напрямку і північний (рис. 4). Шість поховань виявилися з інвентарем. В чотирьох був глиняних посуд (Ковалівка I, к. 3, п. 2; Ковалівка II, к. 8, п. 4; Ковалівка III, к. 1, п. 9; Ковалівка VII, к. 3, п. 11) і в двох — відщеп кременю та підвіска з іклів вовка чи собаки (Ковалівка II, к. 6, п. 8; Ковалівка III, к. 1, п. 11).

За винятком одного горщика (рис. 4, 1) кераміка третього етапу не типова для ямної культури. Так, екземпляри банкової форми, зокрема на круглому піддоні, знаходять найбільшчі аналогії в Північно-Західному Причорномор'ї, в керамічному комплексі буджакських поховань (рис. 4, 2—4). Невелика аскоподібна посудина з ручкою (рис. 4, 5) більш характерна для ранньої бронзової доби Румунії, Угорщини та ін. (культура Глина III — Шнекерберг)³⁵. Очевидно, в цей час ямні племена правобережжя Південного Бугу зазнали значного впливу з боку населення Нижнього Дністра і Подунав'я. Своєрідний зміст керамічного комплексу робить вживання терміна «ямні» щодо пам'яток третього етапу умовним.

Початок третього етапу збігається з кінцем попереднього, тобто близько 1900 р. до н. е. На підставі кераміки третій етап в основному синхронізується з третьою хронологічною групою буджакських пам'яток (1850—1650 рр. до н. е.)³⁶, фазою В-2а ранньої бронзової доби Румунії (1800—1700 рр. до н. е.)³⁷.

Для типу VI поховань Поінгулля одержано радіовуглецеві дати, дві з яких в цілому узгоджуються з хронологією, встановленою за даними стратиграфії поховань у курганах і особливостями інвентаря: 1940 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 17) і 1710 р. до н. е. (Отрадний, к. 36, п. 4)³⁸. Таким чином, ямна культура на досліджуваній території доживає, мабуть, до кінця XVIII ст. до н. е. Хронологічні межі її заключного етапу можуть бути визначені приблизно 1900—1700 рр. до н. е.

Періодизація поховань ямної культури набуває важливого значення для хронологічного розчленування такої особливої категорії знахідок, як антропоморфні стели. Нагадаємо, що майже всі вони пов'язані з похованням типів I, II та III. Лише деякі залягали в насипах курганів. Всі знайдені Південнобузькою експедицією стели при різноманітності індивідуальних стилістичних особливостей і відміні у розмірах надзвичайно прості за формою і трактовкою образу. Голівка звичайно позначена невисоким виступом, інколи такий виступ відсутній. Виділяються стели із звуженою і необробленою нижньою частиною, призначені для вкопування у вертикальному положенні.

Хронологічний діапазон всієї групи збігається з пізнім періодом ямної культури. При цьому слід зазначити, що більшість стел (понад 60%) виявлено при похованнях першого етапу, найбільш давнього. Однак протягом дальшого часу не простежено скільки-небудь помітної еволюції в їх типології (рис. 2, 12, 13; рис. 3, 9, 10; рис. 4, 7, 8). Найпростіший тип пам'ятки характерний тут до кінця останнього етапу, що в даному випадку свідчить про консерватизм і довге існування певних місцевих традицій в мистецтві скульптури. В синхронних похованнях ямної культури Поінгулля і частково лівобережжя Південного Бугу поряд з простими за зовнішнім виглядом стелами зустрічаються статуї, у яких гравіруванням зображено окремі частини тіла, а в ряді випадків спостерігається поєднання скульптури і живопису — червоною фарбою позначено пояси, підкреслено груди тощо. Як прості, так і більш складні стели пов'язані з похованням типів I та II; іноді вони зустрічались в одному комплексі³⁹.

Важко погодитися в даному випадку за О. О. Формозовим, який вважав примітивні стели давнішими за складні⁴⁰. Адже ми маємо справу не з хронологічними, а з територіальними особливостями, що відображають певну специфіку ідеологічних уявлень у племені ямної культури кожного з районів. Зараз в територіальну, а не хронологічну групу об'єднуються найбільш складні стели — ідоли Північного Причорномор'я (Керносівська, Наталіївська, Новочеркаська та ін.) — донецький варіант, за Л. С. Герасковою і І. А. Післарієм⁴¹. Виділяється і синхронна західнопонтійська група стел⁴². Здається, причина таких територіальних відмін криється, насамперед, у рівні соціально-економічного розвитку (а отже, і в специфіці ідеологічних уявлень) племен в межах однієї археологічної культури і системи синхронних культур, для яких характерні ці пам'ятки.

Як відомо, розвиток ямної культури в Північному Причорномор'ї відбувався при територіальному і хронологічному співіснуванні з кеміобинською. Однак про питому вагу останньої на правобережжі Південного Бугу немає остаточних даних, тому що специфічні поховальні споруди — кам'яні ящики — зустрічаються зрідка, а ґрунтові поховання за обрядом мало чим відрізняються від ямних і вилучення їх становить певні труднощі.

Південнобузькою експедицією досліджено чотири поховання в кам'яних ящиках. Один з них зберігся частково (Ковалівка I, к. 4, п. 11), решта (Ковалівка I, к. 4, п. 1; Ковалівка VIII, к. 1, п. 10; Покровка, к. 1, п. 5) за конструктивними особливостями і системою розпису знаходять численні аналоги серед однотипових пам'яток Криму і південних областей України.

Із шести кеміобинських поховань (Ковалівка, гр. I к. 2, п. 4; III, к. 1, п. 13; гр. IV, к. 1, п. 14 та 15; гр. VII, к. 3, п. 14; Покровка, к. 1, п. 17) жодне не має сукупності ознак, які А. О. Щепинський вважав характерними для подібних могил Криму (розширені донизу стінки ям, використання глини-глею в закладах, підсипка гальки чи черепашок на дні та ін.)⁴³. Використання глини-глею не зафіксовано, а розширені донизу стінки ями простежувались лише в одному випадку (Покровка, к. 1, п. 17). Форма, розміри і пропорції поховальних камер, а також положення кістяка (де його встановлено) і розподіл вохри

відповідають типам I, II та III ямних поховань Побужжя. Тому єдиною підставою для виділення цієї групи була кераміка. Вона істотно відрізняється від посуду ямної і катакомбної культур і за комплексом ознак належить до кемі-обинської⁴⁴.

За формою посуду поділяється на дві основні групи. Перша представлена невеликими приземкуватими горщиками з невисокими, відігнутими назовні вінцями, опуклими боками і плоским дном (рис. 5, 1—3). Для другої характерний тонкостінний яйцеподібний і кулястий тулуб, кругле або злегка сплюснене дно, більш ретельна обробка поверхні. Всі посудини другої групи мають виступи — ручки з дірочками (рис. 5, 4—7).

Чудово залошеною чорною блискучою поверхнею відзначається горщик з поховання № 15 кургану № 1 Ковалівки IV (рис. 5, 4). Поверхня іншої посудини вкрита розчісами гребінця, більш характерними для кераміки ямної культури (рис. 5, 5). Дві посудини другої групи орнаментовані. Перша з них прикрашена горизонтальними рядами ямкових наколів (рис. 5, 6), друга — врізним зигзагом і хрестоподібними фігурами (рис. 5, 7). Мотив хреста нерідко зустрічається в орнаментальних композиціях на стиках кемі-обинських кам'яних ящиків. У південнобузькій групі поховань хрестами розписані стінки ящика з Ковалівки I (к. 4, п. 1). Плита з різьбленим хрестом перекривала ямне поховання № 3 кургану № 4 Ковалівки VII (рис. 2, 14).

Хронологічно поховання кемі-обинського типу нерівнозначні. За стратиграфією курганів і за ознаками поховального обряду (для ґрунтових могил) вони пов'язуються з відповідними етапами розвитку ямної культури. Найдавніші ґрунтові поховання (Ковалівка IV, к. 1, п. 14 та 15) співпадають з кінцем її раннього або з початком пізнього періоду. З першим етапом пізнього періоду синхронізуються ґрунтові поховання Ковалівки I (к. 2, п. 4) і VII (к. 3, п. 14), а в кам'яних ящиках — Ковалівки I (к. 4, п. 11 і, мабуть, п. 1). Другому етапу синхронні кам'яні ящики Ковалівки VIII (к. 1, п. 10) і Покровка (к. 1, п. 5), третьому — поховання в ґрунтовій могилі № 17 кургану № 1 Покровської групи. Хронологічна позиція одного поховання (Ковалівка III, к. 1, п. 13) залишилась нез'ясованою.

Щодо таких ознак, як використання глини-глею, і розширенні до низу могили, то наявність їх (тієї чи іншої) у ямних поховань другого і третього етапів дає змогу припустити досить пізню появу цих особ-

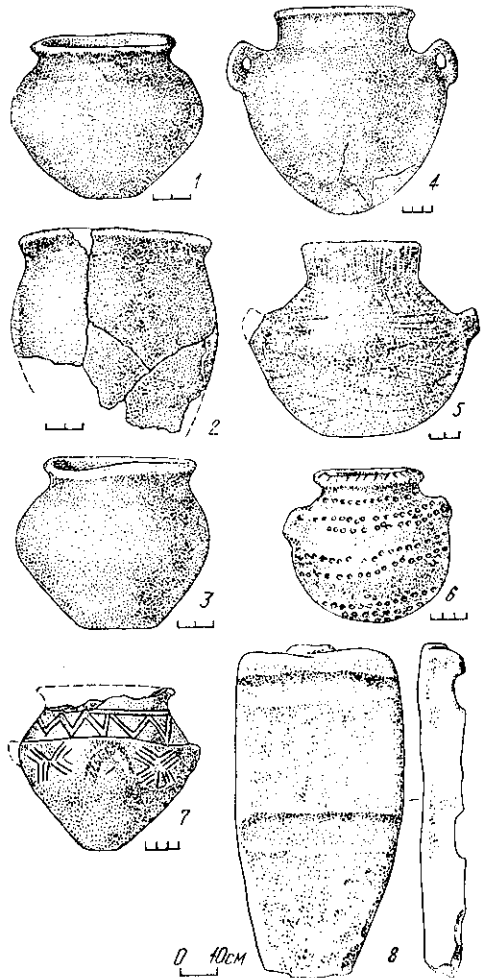

Рис. 5. Район Ковалівки. Посуд і антропоморфна стела з поховань кемі-обинського типу:

1 — Ковалівка IV, к. 1, п. 14; 2 — Ковалівка I, к. 4, п. 11; 3, 6 — Ковалівка VII, к. 3, п. 14; 4 — Ковалівка IV, к. 1, п. 15; 5 — Ковалівка I, к. 2, п. 4; 7 — Покровка, к. 1, п. 17; 8 — Покровка, к. 1, п. 5.

ливостей і в середовищі кемі-обинської культури, в усякому разі — на території Побужжя.

Розглянуті в статті пам'ятки охоплюють значний проміжок часу — III і перші століття II тис. до н. е. З енеолітичними племенами пов'язано виникнення на правобережжі Південного Бугу найдавніших курганів, простежено кілька етапів в розвитку ямної культури, є підстави для синхронізації ямних, кемі-обинських і катакомбних пам'яток. Поховання пізнього періоду ямної культури цього району в межах буго-інгульської групи відрізняються деякими особливостями, що свідчать про значний вплив з боку буджакської культури Північно-Західного Причорномор'я. Таким чином, одержані матеріали є важливим джерелом для вивчення складних історичних процесів, що відбувались у Степовому Правобережжі в добу енеоліту — ранньої бронзи.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, В. Н. ФОМЕНКО

Погребения периода энеолита — ранней бронзы на правобережье Южного Буга

Резюме

Статья посвящена анализу новых курганных материалов эпохи энеолита — ранней бронзы, полученных в результате многолетних раскопок Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР на правобережье Южного Буга. Рассматривается несколько культурно-хронологических групп погребений (энеолитические и периода ранней бронзы: ямные, кемі-обинские), предпринимается попытка их периодизации и датировки.

Энеолитические погребения относятся к первой половине III тыс. до н. э. Вопрос об их культурной принадлежности, как считают авторы, не может быть решен однозначно. Часть погребений отражает процесс взаимодействия нескольких культурных компонентов — ямного, нижнемихайловского и трипольского.

Среди ямных захоронений различаются ранние и поздние. Первые по ряду признаков генетически связаны с предшествующими энеолитическими, но сопровождаются ямной керамикой типа Михайловки II. Погребения позднего периода характеризуются рядом локальных особенностей в обряде и инвентаре. В этой группе на основании типолого-хронологической классификации выделяются три хронологических горизонта погребений, отвечающих трем этапам в развитии ямной культуры изучаемого района. Хронологическое членение антропоморфных stel, найденных при ямных погребениях, привело авторов к выводу о консерватизме и длительном существовании определенных местных традиций.

Кемі-обинские захоронения синхронизируются соответственно с ранним и тремя этапами позднего периода ямной культуры.

¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев, 1974, с. 156.

² Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автор. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1968, с. 38.

³ Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевки. — В кн.: Курганы на Южном Буге. Киев, 1978, с. 7—132.

⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарфутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди—бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 7—9.

⁵ Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевки, с. 130—131.

⁶ Фоменко В. Н. Курган у с. Ковалевки. — АИУ, 1968. Киев, 1971, вып. 3, с. 63; Ковпаненко Г. Т., Евдокимов Г. Л. Отчет о работе Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР за 1971 г. — НА ІА АН УРСР, ф. 1971/33, № 7090, с. 27—28; Ковпаненко Г. Т., Анохин В. А., Гаврилюк Н. А. и др. Отчет о работе Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР за 1974 г. — НА ІА АН УРСР, ф. № 1974 / 11, ф. о. № 6966, с. 32—33, 47—49, 65—68.

⁷ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус. — Археологія, 1970, т. 23, с. 145; НА ІА АН УРСР, кол. № 873, інв. № 103 та ін.

⁸ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962, с. 81—94.

⁹ Алексеєва И. Л. О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 183, рис. 3, 1—2.

¹⁰ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, с. 152—154.

¹¹ Рыбалова В. Д. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівці. — АП, 1960, т. 9, с. 5—13; Вязьмитіна М. І. Могильник эпохи бронзы біля с. Золота Балка. — АП, 1961, т. 10, с. 64—74.

¹² Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н. Курганная группа у

с. Привольное. — В кн.: Археологические памятники Поингуля. Киев, 1980, с. 36—37, 52—54; *Шарафутдинова И. Н.* Северная курганная группа у с. Соколовка. — Там же, с. 76—77.

¹³ *Телегін Д. Я.* Середньостоговська культура епохи міді. — К., 1973, с. 128—129; *Шапошникова О. Г.* Ямна культура. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 279; *Мовша Т. Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, вип. 5, с. 21.

¹⁴ *Шапошникова О. Г., Неприна В. И.* Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Поингуля. Киев, 1977, с. 57—61.

¹⁵ *Mallory J. P.* The Chronology of the Early Kurgan Tradition. Part two. — JIES. Cambridge, 1977, vol. 5, N 4, p. 351.

¹⁶ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне Ингула, с. 8—9; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 106; *Збенович В. Г.* К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 64 и сл.

¹⁷ *Шапошникова О. Г.* Ямна культура, с. 279—280.

¹⁸ *Збенович В. Г.* Пам'ятки усатівського типу. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1, с. 192.

¹⁹ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н.* Курганная группа у с. Привольное, рис. 3, 4.

²⁰ *Збенович В. Г.* Розвідкові роботи на Південному Бузі. — АДУ, 1969, Київ, 1972, вип. 4, с. 354. Останнім часом завдяки розвідкам Миколаївської (Інгульської) новобудовної експедиції ІА АН УРСР (начальник — О. Г. Шапошникова) список ранньоямних пам'яток у Побужжі збільшився.

²¹ *Duta G.* Chemical analysis of the Ochre-clods in some pitgraves. — The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest, 1979, p. 99.

²² *Мернерт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974, с. 45—54.

²³ Див., наприклад: *Тереножкін О. І.* Кургани в долині р. Молочної. — АП, 1960, т. 8, с. 7.

²⁴ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 24; *Фоменко В. Н.* О периодизации погребений ямной культуры в Степном Побужье. — В кн.: Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. ТДНК, Донецк, 1979, с. 33—34.

²⁵ *Фоменко В. Н.* О периодизации погребений ямной культуры в Степном Побужье, с. 33—34.

²⁶ *Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення, с. 99.

²⁷ *Шмаглий Н. М., Черняков И. Т.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП, 1970, вип. 6, рис. 15 и др.

²⁸ *Черняков И. Т.* О «позднеямной» культуре Северо-Западного Причерноморья. — АИУ, 1976—1977. ТДНК, Ужгород, 1978, с. 32—33.

²⁹ *Попова Т. Б.* Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, 1955, вып. 24, с. 15—16.

³⁰ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху бронзы. — Киев, 1976, с. 142.

³¹ *Латынин Б. А.* Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. — АСГЭ, 1967, вип. 9, с. 91 и сл.

³² *Николаева Н. А., Сафронов В. А.* Происхождение костяных молоточковидных булавок. — КСИА АН СССР, 1975, № 142, с. 16—17.

³³ *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М.* Курганная группа близ с. Старогорожено. — В кн.: Древности Поингуля, с. 112—114.

³⁴ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 28. (Тут поховання типу IV з Христофорівки і типу V з Отрадного помилково позначені типом VI).

³⁵ *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археология Румынии. — М., 1973, с. 70—71.

³⁶ *Черняков И. Т.* О «позднеямной» культуре Северо-Западного Причерноморья, с. 32—33.

³⁷ *Bersiu D.* Romania before Burebista. — London, 1967, p. 69.

³⁸ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 28. (В списку поховання Отрадний к. 1, л. 17 помилково позначено типом IV).

³⁹ *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М.* Курганная группа близ с. Старогорожено..., с. 123, 126, 137, 143—144.

⁴⁰ *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству. — МИА, 1969, № 165, с. 179.

⁴¹ *Гераськова Л. С., Писларий И. А.* О некоторых аспектах в изучении монументальной скульптуры эпохи меди-бронзы. — ТДНК, Оренбург, 1980, с. 34—35.

⁴² *Тончево Г.* Новооткрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненско. — Известия на народния музей, Варна, 1967, т. 3(18), с. 18.

⁴³ *Щепинський А. О.* Кемі-обинська культура. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1, с. 259—260.

⁴⁴ Там же, с. 260—261.